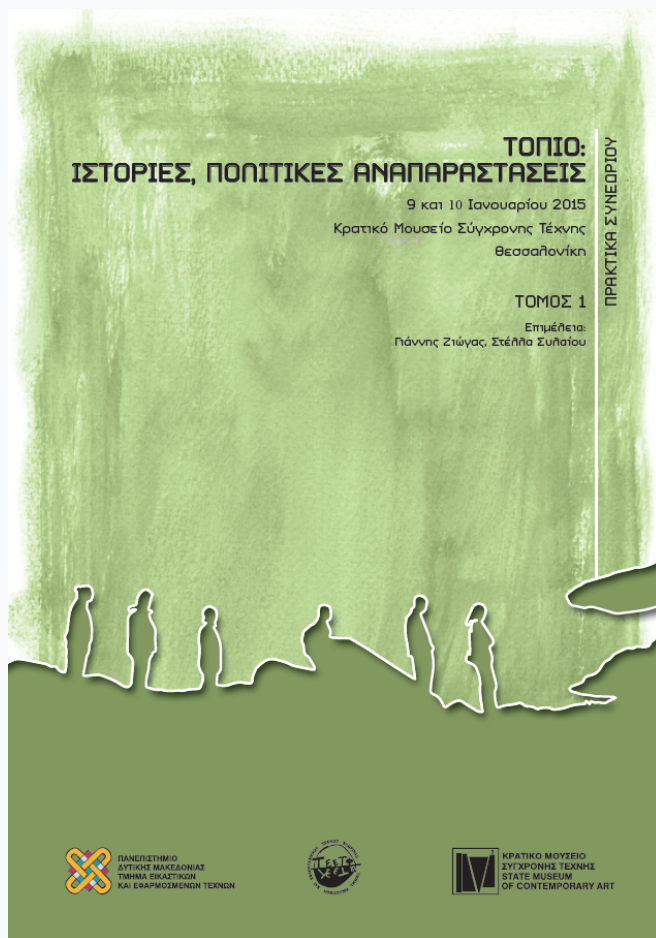

Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες

Τόμ. 4 (2015)

Τοπίο: Ιστορίες και πολιτικές αναπαραστάσεις. Διεθνές συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες

Το Συνεχές Μνημείο

Ιάκωβος Ρήγος

doi: [10.12681/visualmarch.3055](https://doi.org/10.12681/visualmarch.3055)

Το Συνεχές Μνημείο

Ιάκωβος Ρήγος
Επίκουρος Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Κρήτης
E-mail επικοινωνίας: rigosj@otenet.gr

Η θάλασσα

Το νερό κατακλύζει τη γη, συνδέει και χωρίζει στεριές. Είναι πηγή ζωής, είναι το ισχυρότερο στοιχείο της φύσης. Απέραντες θάλασσες, λίμνες, ποτάμια, όλα σε διαρκή κίνηση και επικοινωνία.

Από νωρίς, εδώ και χιλιάδες χρόνια, οι άνθρωποι έφτιαξαν πλεύμενα για να διασχίζουν τις θάλασσες. Τα ίχνη της πορείας τους μπόρεσαν να τα αποτυπώσουν στη στεριά, η θάλασσα τα σβήνει αμέσως.

Ο τόπος - Μοσχοχώρι 2014, περιοχή Πρεσπών

Ο τόπος εκ πρώτης όψεως δεν παρουσιάζει τίποτε το ιδιαίτερο. Χαμηλοί λόφοι με μαλακές καμπύλες, δέντρα σε μικρές συστάδες ή και μόνα τους, χορτάρι με πέτρες ανάμεσα, πού και πού βράχια. Αργότερα μαθαίνουμε πως πρόκειται για ένα σχετικά ήπιο κομμάτι, μέσα σε μια αφιλόξενη και τραχιά περιοχή. Ο καιρός είναι συνήθως άστατος. Κάποια δέντρα είναι ακρωτηριασμένα από κεραυνούς. Ρωτάω για το υψόμετρο - είναι περίπου χίλια μέτρα. Πιο πέρα, στα δύο χιλιόμετρα, τρέχουν αόρατα τα σύνορα. Το τοπίο δεν αλλάζει, ούτε εδώ ούτε εκεί, όσο βλέπει το μάτι. Τα σύνορα είναι φτιαχτά, κάποιες συμφωνίες έγιναν.

Τα ίχνη

Κι όμως υπάρχει κάτι που τραβά την προσοχή: συσσώρευση λίθων επί εδάφους που σχηματίζουν λίθινες γραμμές μέσα στο τοπίο, χαμηλοί σωροί γύρω από κορμούς δέντρων, ελάχιστα χαμηλά ερείπια, κάτι σαν θεμέλια, πού και πού υποτυπώδεις τράφοι (μάντρες από ξερολιθιά) (εικ. 1), ξαφνικά ένας στρογγυλός οριοθετημένος με απλές πέτρες χώρος: κάτι σαν αλώνι. Ψάχνω για πέτρες γωνιασμένες, με ίχνη λάξευσης, θέλω να επιβεβαιώσω την αίσθησή μου ότι από εδώ πέρασαν άνθρωποι.

Εικόνα 1: Λίθινες γραμμές μέσα στο τοπίο

Η ισοπέδωση

Εδώ, πριν από εξήντα πέντε χρόνια βρισκόταν το Μοσχοχώρι. Ονομαζόταν έτσι γιατί τα βότανά του είχαν ιδιαίτερα ευωδιαστή μυρωδιά. Τώρα, τόπος καταστροφής, όπου η φύση έχει εν τω μεταξύ βαλθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια να απαλύνει τα ίχνη. Τα ίχνη προσπάθησαν να σβήσουν πρώτα οι άνθρωποι, οι νικητές, όταν ισοπέδωσαν τα πάντα: σπίτια μικρά και μεγάλα, δρόμους, μάντρες, μονοπάτια. Οι πέτρες μεταφέρθηκαν αλλού, ως δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Ό,τι δεν στέκεται όρθιο δεν υπάρχει. Ο «άνω θρώσκων» άνθρωπος, ζώο που συνειδητοποιεί την υπεροχή του έναντι των άλλων ζώων, ορθώνει το κατακόρυφο στοιχείο. Ό,τι πέφτει πεθαίνει και ό,τι πεθαίνει πέφτει. Τα δέντρα πέφτουν, τα ζωντανά πέφτουν, τα κτίρια πέφτουν σταδιακά, αργά-αργά, πολύ αργά, κάποια διατηρούνται όρθια και ακέραια ακόμα και για χιλιάδες χρόνια. Άμα όμως θέλουμε να εξαφανιστούν, τα κατεδαφίζουμε. Έως και το νεκροταφείο γκρέμισαν, ανάσκαψαν, ισοπέδωσαν.

Η εκκλησία

Μόνο ένα και μοναδικό κτίσμα έχει απομείνει όρθιο και δεσπόζει μέσα στο τοπίο: είναι η εκκλησία, ένα επιμελημένο, μεγάλο, άκομψο μνημειώδες κτίριο κτισμένο το 1871. Γιατί άραγε; Αν η εκκλησία αποτελεί ταμπού, γιατί δεν ίσχυσε το ίδιο για το νεκροταφείο;

Η εκκλησία διέθετε πρότυπο με δύο κιονίσκους δυτικού ρυθμού. Βρίσκονται πεσμένοι στο έδαφος μισοσπασμένοι με το κιονόκρανο ακόμα συνδεδεμένο. Ο κίονας είναι δομικό μέλος που συμβολίζει ευθέως τον άνθρωπο, εδώ και πάνω από δυόμιση χιλιάδες χρόνια. Το κιονόκρανο είναι η κεφαλή, συνδέεται με το σώμα (εικ. 2). Έχουμε λοιπόν έναν νεκρό, έναν απολιθωμένο άνθρωπο....

Και άλλη μία συναρπαστική λεπτομέρεια: εκεί δίπλα κείται ένα δομικό μέλος, όπου ο σιδερένιος και μολυβδοχοημένος συνδετήριος γόμφος του είναι ακόμη in situ: Πρόκειται για την βάση

του κιονίσκου, όπου μας αποκαλύπτεται ότι οι ντόπιοι κατείχαν την γνώση μιας τεχνολογικής λεπτομέρειας που ανάγεται στην αρχαιοελληνική κλασική ναοδομία.

Εικόνα 2: Εδώ κείται ένας απολιθωμένος άνθρωπος

Και άλλη μία συναρπαστική λεπτομέρεια: εκεί δίπλα κείται ένα δομικό μέλος, όπου ο σιδερένιος και μολυβδοχοημένος συνδετήριος γόμφος του είναι ακόμη in situ: Πρόκειται για την βάση του κιονίσκου, όπου μας αποκαλύπτεται ότι οι ντόπιοι κατείχαν την γνώση μιας τεχνολογικής λεπτομέρειας που ανάγεται στην αρχαιοελληνική κλασική ναοδομία.

Λοιπόν εδώ, όπου είναι τμήμα μιας ευρύτερης περιοχής που κατοικήθηκε από Έλληνες, Αλβανούς, Σλάβους και άλλους, όπου μιλιόντουσαν τρεις διαφορετικές γλώσσες, κάτι θυμίζει ακόμη Βυζάντιο, με την πολυπολιτισμικότητά του και την κυρίαρχη ελληνική γλώσσα και κουλτούρα. Παρ' όλα αυτά η εκκλησία δεν είναι βυζαντινού ρυθμού.

Άλλα ευρήματα

Ο Γιάννης Ζιώγας και η ομάδα προχωρούν μέχρι τα σύνορα και ανακαλύπτουν το εγκαταλειμμένο φυλάκιο του Ελληνικού Στρατού, ένα κυλινδρικό, άκρως λειτουργικό και με έντονη ταυτότητα κτίσμα. Μιλάει επανειλημμένα γι' αυτό - είναι φανερό ότι έχει εντυπωσιαστεί.

Κατά την διαδικασία αναζήτησης τόπου - οικοπέδου επέμβασης ανακαλύψαμε τυχαία έναν νερόλακκο. Πρόκειται για έναν φυσικό, χαμηλού βάθους κρατήρα από άργιλο. Η ομοιογένεια της σύστασης και η φίνα κοκκομετρία μας εντυπωσιάζουν. Το νερό έρχεται από κάτω, από την Γη. Εδώ συναθροίζονταν οι αγελάδες να πιούν νερό και να τσαλαβουτήσουν στην λάσπη. Αυτόχθονες κτηνοτρόφοι και βοσκοί, άνθρωποι που όλη τους τη ζωή την περνούν με τα ζώα στην περιοχή

αυτή, θορυβούνται από το γεγονός ότι οι αγελάδες προτιμούν το λασπόνερο από το καθαρό νερό της ποτίστρας. Έτσι ανοίγουν αυλάκι και το νερό φεύγει. Πώς συμβαίνει οι άνθρωποι αυτοί να μην αναγνωρίζουν και να μην εμπιστεύονται το ένστικτο του ζώου; Τι έχει διαταράξει το οικοδόμημα της εμπειρίας και της γνώσης των; Νομίζω ότι έχουν μολυνθεί από την νόσο της παραπληροφόρησης. Ακόμα και οι νομάδες βλέπετε, έχουν τηλεόραση έξω από την καλύβα τους, που έχουν φτιάξει με κλαδιά.

Τα υλικά του τόπου

Ας ανακεφαλαιώσουμε: Είμαστε βαθιά επηρεασμένοι από συγκεκριμένα «αντικείμενα» ή σύνολα τα οποία πιθανόν εκ πρώτης όψεως περνούν απαρατήρητα ή σχεδόν απαρατήρητα: οι πέτρες - οι λίθοι δηλαδή, γράφουν πέτρινα «φίδια» που διατρέχουν το τοπίο, όσο φτάνει το μάτι. Μου θυμίζουν τους αναβαθμούς - τις πεζούλες των νησιών στις Κυκλάδες. Οι αναβαθμοί αυτοί σχηματίζουν τα χωραφάκια, την μόνη δυνατότητα καλλιέργειας στα βουνά. Άρα χωρίς αυτά δεν υπάρχει οικισμός, άρα αποτελούν το σημαντικότερο αρχιτεκτόνημα, εξαιρετικά επίπονο μάλιστα. Οι πεζούλες των ορεινών οικισμών είναι ένα πέτρινο μνημείο, ένα πέτρινο γραμμικό μνημείο της οικοδόμησης, της ανόρθωσης, της ζωής. Εδώ στο Μοσχοχώρι, έχουμε ένα πέτρινο γραμμικό μνημείο ως προϊόν της αποδόμησης, της κατεδάφισης, του θανάτου. Η ταυτότητά του είναι ισχυρή επειδή, για τον απλό παρατηρητή, εκφράζει έναν παραλογισμό: την παράθεση επί εδάφους άπειρης ποσότητας λίθων μικρού σχετικά μεγέθους σε ατέλειωτα μήκη. Προς τι αλήθεια; Και αυτό αν δεν ισχύει, τότε δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν ισοπέδωσης ενός ανορθωμένου τοίχου.

Λίγο διαφορετική είναι η σημειολογία της συσσώρευσης λίθων γύρω από την ρίζα των δέντρων, σημειωτέον κι αυτή μία κυκλική γεωμετρική μορφή. Κατά την μακρά διαδικασία αρχαιολογικής ανασκαφής, ταύτισης ευρημάτων και αναστύλωσης, όσα θραύσματα δομικών μελών δεν μπορούν να ταυτιστούν, συσσωρεύονται σε «τύμβους» ή ορθογώνιους παραλληλεπίπεδους όγκους, ως μη αναγνωρισμένα - ανώνυμα μέλη, τα οποία εσαεί θα συντροφεύουν το μνημείο, από το οποίο και προέρχονται.

Επομένως η ομάδα αυτή των λίθων, οι τύμβοι στα ριζά των δέντρων, κληρονομούν την ισχυρή αρχαιολογική ταυτότητα, κάτι για το οποίο ποτέ δεν υπήρξε πρόθεση εκ μέρους εκείνων που τους δημιούργησε. Οι χαμηλοί αυτοί λίθινοι σωροί είναι τα ανώνυμα αρχιτεκτονικά θραύσματα της ύλης του Μοσχοχωρίου.

Άγρια δέντρα, αγριοκερασιές παντού, ξερά κλαδιά πεσμένα στο έδαφος ή στην κατώτερη στοιβάδα του δέντρου, όπου δεν φτάνει το φώς του ήλιου. Ξερά κλαδιά με αλλόκοτα σχήματα, συνήθως εύθραυστα.

Ο πηλός ως ύλη προϋπάρχουσα του λίθου, εύπλαστο δομικό υλικό, ιστορικά και συμβολικά φορτισμένο. Πηλός και νερό, η αρχή της ζωής, της δημιουργίας. Τον πιάνεις στα χέρια και πλάθεις ασυναίσθητα, σε παρακινεί, νοιώθεις ευχαρίστηση να τον δουλεύεις με τα χέρια φτιάχνοντας μορφές.

Τα υλικά της επέμβασης

Τα υλικά που χρησιμοποιούμε είναι τα υλικά του τόπου. Μην γνωρίζοντας τι θα συναντήσουμε σε

έναν τόπο που δεν έχουμε ξαναβρεθεί, επιλέγουμε να τον αναγνωρίσουμε, να μας μιλήσει και να αυτοσχεδιάσουμε φτιάχνοντας αντικείμενα, δηλαδή εκφράζοντας συναίσθημα. Τα αντικείμενα δεν είναι απαραίτητο να είναι χρηστικά. Ο αυτοσχεδιασμός στην περίπτωση μας επιλέχθηκε ως βασικό στοιχείο της μεθοδολογίας της επέμβασης.

Η ύλη είναι το μέσον για να δημιουργήσουμε μορφές. Για τον Alvar Aalto³⁰ η μορφή αποτελεί καθαρή γλώσσα επικοινωνίας. Η δύναμή της δεν βρίσκεται στην δυνατότητα ενσωμάτωσής της στο «χρήσιμο» (όπως πρεσβεύει π.χ. η «λειτουργική ηθική» του μοντέρνου κινήματος), αλλά στην ικανότητά της να εκφράζει ιδέες, να αναφέρεται σ' αυτές, να τις μεταδίδει, ανεξάρτητα από τον χώρο και τον χρόνο. Η σημασία της δεν μπορεί να περιοριστεί στο σήμερα και στο τώρα, πολύ περισσότερο διαθέτει την ικανότητα να συνδέει το τώρα με το τότε, μέσω συνειρμών και αρχετυπικών χαρακτηριστικών.

Αποφασίζουμε να φτιάξουμε μορφές με λίθους και ξερά κλαδιά. Οι λίθοι να επιλεγούν από τους διάσπαρτους, δηλαδή από εκείνους που προέρχονται από κατεδαφισμένους τάφους. Δεν θίγουμε τις - έστω και λίγο - ανορθωμένες λιθοδομές, τους λίθινους «τύμβους» και τα λίθινα γραμμικά στοιχεία, τα οποία συνιστούν πλέον για μας το «πέτρινο γραμμικό μνημείο», το δυνατότερο ίχνος του τόπου. Τα ξερά κλαδιά που χρησιμοποιούμε κείνται επί εδάφους. Έχουμε φέρει μαζί μας πολλά μέτρα σπάγκο τρίχινο. Τα εργαλεία μας είναι στοιχειώδη: αξίνα, σκαλιστήρι, μικρό πριόνι, σουγιάδες. Η (βάσει μεθοδολογίας) πενία των υλικών και των εργαλείων εντείνει την ανάγκη του αυτοσχεδιασμού και οξύνει το πνεύμα.

Στο μεταξύ η ομάδα εκφράζεται με εντυπωσιακή αμεσότητα: Η Ελένη Νίσκα φτιάχνει αργαλειό από σπάγκο και πέτρες, όπου υφαίνει τις γραμμές του τοπίου, μία συνέχεια του υφαντού της μνήμης; Η Γιώτα Καρβουνιάρη πλέκει ένα δίχτυ χρησιμοποιώντας τον σπάγκο. Το δίχτυ γίνεται αιώρα, ένα χρηστικό αντικείμενο. Η Κική Στούμπου φτιάχνει ένα όμορφο τελάρο από κλαδιά και πλέκει εντός του ένα πυκνό δικτυωτό. Ο Γιώργος Μέριανος πλάθει δύο μικρά ημισφαίρια, κούφια από μέσα με μία οπή στην κορυφή. Χρησιμοποιεί τον πηλό, υπακούοντας σε μία παρορμητική και αυθόρμητη επιθυμία να υλοποιήσει μία μορφή με την οποία καταγίνεται από καιρό.

Το ανθρώπινο χέρι

Επιλέξαμε έναν επίπεδο ορθογώνιο χώρο, διαστάσεων περίπου 43 x 28 μέτρα. Αυτός οριοθετείται από ξερολιθιά, σχεδόν ολοκληρωτικά κατακρημνισμένη. Επί της τομής των διαγωνίων, στο κέντρο δηλαδή, στήνουμε πάσσαλο και περί αυτόν χαράσσουμε κύκλο διαμέτρου περίπου 6 μέτρων. Εύστοχα ο Γιάννης Ζιώγας προτείνει να εκφραστούμε με τα βασικά γεωμετρικά σχήματα που έχουν προκύψει από την «ανάγνωση» του τόπου.

Θέλουμε να δημιουργήσουμε ένα αλώνι με πέτρες μιας στρώσης, τις οποίες θα μεταφέρουμε από τις γύρω διάσπαρτες της ξερολιθιάς. Εδώ ο αυτοσχεδιασμός δίνει την θέση του στην οργάνωση: Σχηματίζουμε μian ανθρώπινη αλυσίδα μεταφοράς λίθων (εικ. 3)

30. Kahn L. (1966), "Address" παρατίθεται στο "A memory of the transitory". *DAIDALOS, MEMORIA*, vol.58/1995, 116.

Εικόνα 3: Η ανθρώπινη αλυσίδα μεταφοράς λίθων και ανάκτησης μνήμης

Μόλις εξαντληθούν οι διάσπαρτοι λίθοι στο σημείο συλλογής, η αλυσίδα στρέφεται γύρω από το κέντρο, συνεχίζοντας την αξιοποίηση των διάσπαρτων σε άλλο σημείο. Το «αλώνι μας» ολοκληρώνεται, όλα τα κενά γεμίζουν. Τακτοποιούμε τους λίθους: τα μεγάλα μεγέθη στην περίμετρο, στο εσωτερικό εναλλαγή μεγεθών και μορφών, θέλουμε το «ανθρώπινο χέρι» να αποτυπωθεί στοιχειωδώς και στην «φροντίδα της κατασκευής», όχι μόνο στην γεωμετρία (εικ. 4).

Εικόνα 4: Το πέτρινο αλώνι της μνήμης χρειάζεται φροντίδα

Στο μεταξύ έχουμε συλλέξει ξερά κλαδιά - ομοίως διάσπαρτα - και τα έχουμε στοιβάξει σε ομάδες, ανάλογα με το μέγεθος, τις μορφές την πολυπλοκότητα. Φτιάχνουμε σχάρες χρησιμοποιώντας τα πλέον ευθύγραμμα κλαδιά ως τελάρια, σε ένα μέγεθος του ενός επί ενάμιση μέτρο περίπου, δηλαδή διαστάσεις διαχειρίσιμες ακόμη και από ένα άτομο. Το υλικό σύνδεσης είναι ο σπάγκος, οι θηλιές για τους κόμβους ετοιμάζονται παράλληλα με την συναρμολόγηση η οποία διενεργείται από δύο ομάδες ταυτόχρονα. Διαλέγουμε τα κλαδιά έτσι ώστε να ταιριάζουν όσο γίνεται καλύτερα μεταξύ τους. Τα χέρια δουλεύουν στα δεσίματα, τα μάτια και το μυαλό συγκεντρώνονται στα

χέρια. Φτιάχνουμε κάμποσες σχάρες, καμιά ίδια με την άλλη.

Σχήματα αλλόκοτα, εκφραστικά, από τυχαίο υλικό συντεθειμένα.

Τοποθετούμε τα πλαίσια στα δύο άκρα της διαγωνίου του «οικοπέδου μας». Είναι αυτή η διαγώνιος, η οποία προεκτεινόμενη «δείχνει» τα σύνορα με την Αλβανία. Σηματοδοτούμε έτσι δύο πύλες εισόδου - εξόδου για έναν χώρο ανάκτησης της μνήμης. Στερεώνουμε τα πλαίσια στο έδαφος χρησιμοποιώντας τα ίδια απλά μέσα: πέτρες, πασσάλους από ξερά κλαδιά και σπάγκο. Απομακρυνόμαστε, περιδιαβάζουμε τον χώρο προσπαθώντας να εκτιμήσουμε το αποτέλεσμα.

Ανασύνθεση των Βιωμάτων

Βιώσαμε τον τόπο και αναζητήσαμε εκείνα τα ιδιαίτερα στοιχεία που συνθέτουν την ιστορία του. Αποφασίσαμε να αποτυπώσουμε το ταξίδι μας της ανακάλυψης και κατανόησης της δυναμικής του μέσω της βιωματικής συμμετοχής και δραστηριότητας. Τα διαδοχικά στάδια της σύντομης κατοίκησής μας του τόπου ήταν: παρατήρηση, έρευνα, εργασία πεδίου, εσωτερικευση των συμβάντων και ανακεφαλαίωση - αναστοχασμός. Συλλέξαμε τα υλικά μας από τη Γη. Η Γη είναι το πιο στέρεο πράγμα που υπάρχει. Μόνο η Γη παρέχει τροφή. Οι ηττημένοι εκδιώχθηκαν από την Γη που καλλιεργούσαν και που ήταν οι Γη των προγόνων τους. Η Γη έπρεπε να γίνει ουδέτερη, ανώνυμη.

Χρησιμοποιήσαμε λίθους των οποίων είχε αφαιρεθεί η ταυτότητα, ο ρόλος τους ως δομικό στοιχείο. Τους προσδώσαμε εκ νέου ταυτότητα: είναι δομικά στοιχεία στο «αλώνι της μνήμης». Είναι δομικά μέλη σε «δεύτερη χρήση», όρος που χαρακτηρίζει την επανάχρηση και ενσωμάτωση λίθων σε νέα κτίρια και αυτό μέχρι τον 19^ο αιώνα, οπότε καθιερώθηκε η έννοια του μνημείου. Οι νεκρές πέτρες έγιναν ζωντανό λίθοι, όχι για λόγους πρακτικούς αλλά για την αναζήτηση ενός νοήματος, ατομικού και συλλογικού. Στην πραγματικότητα οι πέτρες, τα ξερά κλαδιά, ο πηλός δεν ήταν ποτέ ένα σύνολο από νεκρά πράγματα.

Τα ξύλινα πλαίσια είναι ζωντανά. Πλάι στα δέντρα, δεμένα μαζί τους, τα κλαδιά με δραματικές χειρονομίες, σε εκφραστικές στάσεις, σε απίθανους θεατρικούς ρόλους υψώνονται ξαφνικά μέσα στο τοπίο (εικ. 5).

Μέσα στα τελάρια τους τα κλαδιά, πλέκονται ως υφαντό της φύσης και της μνήμης, συνθέσεις εκπληκτικής ομορφιάς και λιτότητας. Το ανθρώπινο χέρι διαφαίνεται διακριτικά και με σαφήνεια: Αρχετυπικά γεωμετρικά σχήματα, εκείνο του κύκλου που περικλείει μία σύνθεση από τις τυχαίες μορφές των λίθων, και τα κατά προσέγγιση ορθογώνια που περικλείουν συνθέσεις από τις τυχαίες μορφές των ξερών κλαδιών. Με μία δεύτερη ανάγνωση διακρίνονται οι σχέσεις τους μέσα στον χώρο.

Προσθέσαμε μια μικρή χειρονομία μνήμης στο ερείπιο της εκκλησίας, στα ερείπια του νεκροταφείου, των θεμελίων, των δρόμων αλλά κυρίως στο ήδη υφιστάμενο «πέτρινο γραμμικό

μνημείο», το ισχυρότερο αρχιτεκτονικό στοιχείο μνήμης του τόπου. Κατά τον Adolf Loos³¹, οι μοναδικές κατηγορίες αρχιτεκτονήματος όπου αυτό μπορεί να αναχθεί σε καλλιτεχνική πράξη, είναι το Μνημείο και ο Τάφος.

Εικόνα 5: Ζωντανά κλαδιά με δραματικές χειρονομίες σε εκφραστικές στάσεις.

Ο Louis Kahn αφηγείται (1966)³²:

«Συνάντησα στο Μεξικό έναν αρχιτέκτονα τοπίου, τον Luis Barragan. Καθίσαμε μαζί και επειδή έκανε κρύο μου πρόσφερε από το τζιν που είχε μαζί του (θαυμάσιο πράγμα). Καθόμασταν έτσι και απλώς απολαμβάναμε, όταν μου λέει ξαφνικά: Τι είναι παράδοση (tradition); Δεν ήμουν καθόλου προετοιμασμένος γι' αυτήν την ερώτηση, αλλά εκείνος επέμενε (όπως γνωρίζετε είμαι καθηγητής, οπότε πρέπει να απαντώ σε όλες τις ερωτήσεις). Απάντησα λοιπόν: Οι σκέψεις μου γυρίζουν πίσω στο Λονδίνο, δηλαδή στο θέατρο Globe, όταν ο Shakespeare ανέβαζε το έργο του «Πολύ φασαρία για το τίποτα». Οι άνθρωποι στέκονταν κοπάδι πάνω στη σκηνή - το θέατρο ήταν πάντα γεμάτο γιατί ο Shakespeare ήταν πολύ δημοφιλής. Ο πρώτος ηθοποιός που προσπάθησε να κάνει την πρώτη κίνηση ξεσήκωσε ένα σύννεφο σκόνης κάτω από τα ρούχα του, στον δεύτερο συνέβη το ίδιο, ακόμη και το κοινό μέχρι το βάθος της αίθουσας, βυθίστηκε σε σύννεφο σκόνης. Ξαφνικά συνειδητοποίησα ότι αυτό που κάποτε ζούσε και υπήρχε δεν είναι δυνατόν να ξαναζήσει, και αυτό που κάποτε συνέβη δεν μπορεί να επαναληφθεί. Οι μορφές παραμένουν. Κάποτε υπήρχε

31. Kahn, ό.π.

32. Kahn, ό.π.

κίνηση και με κάποιον τρόπο αυτή εξαφανίζεται. Το πορτραίτο του Shakespeare ζει! Ένας παλιός θαμνός καθρέπτης, όπου δεν μπορεί κανείς να αναγνωρίσει πλέον το πρόσωπό του, ζει ακόμη. Μπορεί κανείς να παίξει με την φαντασία του και εκεί μέσα να φανταστεί την εικόνα ενός ωραίου ανθρώπου. Τα έργα των ανθρώπων ανήκουν στην αιωνιότητα. Οι άνθρωποι ως έμβια όντα παρέχονται, αλλά τα έργα τους ζουν».

...και εκείνος θεώρησε ότι ακόμα και τα λόγια μου είχαν ήδη χαθεί στους ατμούς...

.....η θάλασσα, σε μίαν αέναη κίνηση κατατρώγει τη Γη, φτιάχνει βράχους. Από τους βράχους σμιλεύει βότσαλα απίστευτης ομορφιάς - μία απέραντη γραμμή παντού όπου το νερό συναντά τη γη.